

Tragom hrvatske ćirilicne baštine u Slavoniji

Lukić, Milica; Blažević Krezić, Vera

Source / Izvornik: **Filologija: časopis Razreda za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 2014, 36/2, 151 - 171**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:321058>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-15**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Milica Lukić
Vera Blažević Krezić
Filozofski fakultet u Osijeku
Odsjek za hrvatski jezik i književnost
L. Jägera 9, HR-31000 Osijek
mlukic@ffos.hr
vblazevic1@ffos.hr

TRAGOM HRVATSKE ĆIRILIČNE BAŠTINE U SLAVONIJI

Rad problematizira zastupljenost, funkcionalnost i posebnost hrvatsko-ćirilичne (bosanične) pismenosti u Slavoniji — od prvih srednjovjekovnih posvjedočenih i sekundarno očuvanih grafema i grafita (Martin, Subocka, Brodski Drenovac) u Slavoniji do cjelovitih katekizama (*Kratka azbukvica i kratak kerstjanski katoličanski nauk*, 1696.), rječnika (*Dikcionar* fra Matije Jakobovića, 1710.) i pisama (Nikola Ogramić Požežanin, 1698.) XVII. i XVIII. stoljeća, u takozvanom trećem razdoblju hrvatske jezične povijesti. Propituje se i opravdanost naziva *bosančica slavonskoga tipa* pregledom grafomorfoloških i ortografskih osobitosti bosanične grafije.

I. Terra incognita

O hrvatskoj je ćirilici u srednjovjekovnoj Slavoniji danas vrlo teško donositi ozbiljnije zaključke jer i historiografski i filološki izvori uglavnom šute o tom problemu. Ćirilicu u Slavoniji u tom razdoblju, kao i na drugim dijelovima hrvatskoga nacionalnog (i kulturnog) prostora, valja promatrati u kontekstu glagoljaške pismenosti. Još je u XIX. stoljeću, kako to nalazimo u *Kratkom osvrtu na hrvatsku glagolsku knjigu* Rudolfa Strohal iz 1912. godine, bilo onih koji su smatrali da je područje današnje Slavonije prije dolaska Turaka, odnosno prije godine 1526., bilo glagoljaško. Navedeno podupire i mišljenje Eduarda Hercigonje kako bi s tim u vezi valjalo uzeti u ozbiljno razmatranje činjenicu da je hrvatski kralj Zvonimir bio banom

Slavonije (Slovinja), sjevernog, panonskog prostora (Hercigonja 1994:30). Jednako tako u obzir bi valjalo uzeti i povijesne okolnosti vezane za Sirmijsku/Srijemsku nadbiskupiju Sv. Metoda i slavonski udio u povijesnoj Panoniji koji govore u prilog proširenosti staroslavenske baštine (izražene svim trima slavenskim pismima: glagoljicom, (hrvatskom) ćirilicom i latinicom), bez obzira što na tom području nema sačuvanih pisanih izvora.

S hrvatskoćirilичnom pismenosti u međurječju Save i Drave zasada nas povezuje tek nekoliko nesigurnih tragova: jedan necjeloviti grafit i nekoliko ćirilичnih grafema uglavnom pomiješanih s glagoljicom. Krenimo redom: *pisa ia fra blaž .. baĳ ..* stoji rukom uparano u kamenu podlogu na južnom pročelju jedine hrvatske potpuno sačuvane templarske (grobljanske) crkvice, one Sv. Martina u selu Martin kraj Našica, jednog od najznačajnijih romaničких spomenika na tlu Slavonije — crkvice što su je pripadnici toga staroga viteškog reda sagradili u prvoj polovici XIII. stoljeća. Grafit je pronađen prilikom restauracije crkve 1975./1976. godine. Da je riječ o tekstu pisanu hrvatskim jezikom i kurzivnom ćirilicom (bosančicom) potvrdio je 1979. godine Branko Fučić. Prema njegovu mišljenju zapisao ga je neki fratar Blaž, najvjerojatnije posjetitelj crkve (Kranjčev 1997:170–174). Hrvatska se ćirilica spominje i uz prvi podatak o jednom slavonskom glagoljичnom spomeniku što ga nalazimo u *Natpisima sredovječnim i novovječkim* Ivana Kukuljevića Sakcinskoga iz 1891. Natpis iz mjesta Subocka u zapadnoj Slavoniji (nedaleko od Novske) *počiva vod Bu(di)mir sin (Pri)bibla Sudemi(rova) 1095.* već je tada bio izgubljen, a Kukuljević piše kako je Luka Ilić Oriovčanin početkom toga stoljeća zabilježio na njemu nekoliko glagoljичnih slova (b, č, r), među *više ćirilичnih* (istaknule autorice) (cit. prema Horvat 1939:119). Hrvatsku ćirilicu nalazimo i u crkvi Sv. Dimitrija/Demetrija u Brodskom Drenovcu (između Požege i Slavenskog Broda), sagrađenoj u XIV. stoljeću. Već sam titular crkve — Sv. Dimitrije (Srijemski/Solunski), inače vrlo rijedak u Slavoniji, pa i u Hrvatskoj općenito, sugerira vezu s ćirilometodskom tradicijom. U toj su crkvi potvrđeni i brojni glagoljski grafiti što su dobili svoj znanstveni okvir u radovima Matea Žagara i Milana Pauna (2004.), iako se problemom drenovačke glagoljice (i ćirilice) već ranije počeo baviti Branko Fučić, ali svoju raspravu o tom fenomenu nije nikada dovršio ni objavio. On je na fresci u unutrašnjosti crkve pročitao */S/e pisa ed(a)no člov/ê/k*, natpis je datirao u XIV. stoljeće, a zrcalno slovo *e* protumačio utjecajem latinične ili *ćirilичne prakse* (istaknule autorice) (Žagar—Paun 2004:274). S desne strane kamenog portala na drenovačkoj crkvi uz glagoljичna je slova uparano i nekoliko (ustavno)ćirilичnih: P, N, S, L, a tako je i u unutrašnjosti crkve, na kamenim (gotičkim) sedilijama, gdje se uz glagoljicom zapisana imena (DRAGO, VIOT', ÊŠR, TORO) nalazi i po-

koji ćirilичni grafem (usp. Lukić 1998:84; Žagar—Paun 2004:280). Uz slovne se grafite s vanjske strane crkve nalaze i brojni pikturalni grafiti karakteristični za srednjovjekovne bosanske kamene nadgrobne spomenike — stećke (s prikazima ptica, križeva, ruku, ljudskih likova i sl). Sve navedeno vodi zaključku do kojega su došli i konzervatori iz zagrebačkog Konzervatorsko-restauratorskog odjela koji su na crkvi radili tijekom 1992. godine. Iz njihova se izvješća (1993:26) dade zaključiti kako je po svemu sudeći riječ o pismu (pismima) koje je u taj kraj došlo iz Bosne (a poznato je da se glagoljicom pisalo u srednjovjekovnoj Bosni te da su mnogi mlađi bosanski ćirilичni spomenici nastali prema glagoljičnim predlošcima, op. a), te da bi se postanak pronađenih zapisa mogao vezati uz razdoblje nakon turskog osvajanja i pokoravanja Bosne. Odnosno, mogla bi biti riječ o zapisima što su ih napisali prognanici iz Bosne koji su u požeški kraj mogli doći nakon 1463. godine, kada je Bosna pala. I inicijal T među latiničnim slovima na grafitu u crkvi Sv. Martina u selu Lovčiću (u blizini Brodskoga Drenovca), najstarijoj u cijelosti sačuvanoj romaničkoj crkvi u Slavoniji sagrađenoj između XI. i XIII. stoljeća, mogao bi se protumačiti kao ćirilичni. Žagar i Paun mišljenja su da *inicijal T udvostručene glavne linije, s križastom dekoracijom po deblu slova, sa zašiljenim i izduženim vrhovima poprečne linije, s čvrstim postamentom* (2004:281) nije neobičan u ćirilici, posebice stoga što je riječ o prostoru u blizini Bosne. Kolikogod slabašni i nedostatni, svi navedeni tragovi srednjovjekovne pismenosti (bilo da je riječ o glagoljici, ćirilici ili pikturalnim grafitima) na požeško-brodskom dijelu Slavonije sugeriraju vezu s bosanskim prostorom.

II. Hrvatskoćirilичna pismenost u XVII. i XVIII. stoljeću

Najsigurnije vodiče kroz slavonsku hrvatskoćirilичnu XVII-stoljetnu i XVIII-stoljetnu povijest nalazimo u Tome Matića i njegovu *Prosvjetnom i književnom radu u Slavoniji prije preporoda* (JAZU, Zagreb, 1945.) te radu Marka Kosora *Najstariji slavonski dikcionar* (JAZU, Zagreb, 1955.) o rukopisnom hrvatsko-latinskom rječniku fra Matije Jakobovića iz 1710. godine. Fra Matija Jakobović bio je redovnikom u samostanima u Velikoj i Požegi, a njegov je *Dikcionar* ujedno i jedina knjiga svjetovnoga sadržaja u prvoj polovici XVIII. stoljeća u Slavoniji koja je djelomice ispisana hrvatskom ćirilicom, a prema Kosoru — *bosančicom slavonskoga tipa* (1995:8). Već su drvene korice toga rječnika bile oblijepljene papirom ispisanim navedenim pismom, a onda se dalje u tekstu hrvatska ćirilica pojavljuje u hrvatskom dijelu slova B od 9. do 26. stranice te još sporadično na trinaest mjesta unutar različitih slova u rječniku. Kosor je mišljenja kako je Jakobovićevo bo-

sančica mnogo zanimljivija od njegove latinice jer je vrlo lijepa i vrlo čitljivo pisana, a što je još važnije, jer Jakobovićeve *Dikcionar* predstavlja rijedak dokument u kojem se sačuvala *bosančica slavonskoga tipa*. Ćirilčna je pismenost u Slavoniji od početka turskoga vladanja, a napose u XVII. i XVI-II. stoljeću, pismenost svjetovnjaka koje su opismenjivali uglavnom franjevci, a onda i isusovci (uz redovnički podmladak koji je imao latinsku naobrazbu), u samostanima u Velikoj kraj Požege, u Požegi te Našicama. Matić navodi kako se može pouzdano reći, iako nema izravnih podataka o tom kako su svjetovnjaci u franjevačkim samostanima podučavani, da su učili čitati i pisati ćirilicom *bosanskoga tipa*, tzv. bosančicom. Uzme li se u obzir to da se tim pismom pisalo u hrvatskim krajevima pod turskom vlasti počevši od Jadrana pa uzduž sjeverozapadne granice turskoga carstva (Matić 1945:18) te da je bosančicom u sedamnaestom stoljeću tiskan književni rad bosanskih franjevaca koji je u duhu Tridentskoga koncila bio namijenjen vjerskoj prosvjeti naroda i klera, a budući da su slavonski franjevci bili u sklopu Redovničke provincije Bosne Srebrne, te najjače katoličke crkvene organizacije na periferiji turske carevine od Jadrana do Budima, za Matića je *posve naravno, da se bosančicom pisalo i u Slavoniji* (1945:18). Svjedoci hrvatskoćirilčne pismenosti u XVII. stoljeću brojne su listine što su ih razmjenjivali *domaći ljudi* (dakle svjetovnjaci) pod turskom vlasti s domaćim i stranim zapovjednicima u doba ratova za oslobođenje Slavonije od Turaka. Nije se samo ratna korespondencija odvijala na ćirilčnom pismu (i hrvatskom jeziku) nego i ona s crkvenim vlastima izvan Slavonije – zagrebačkim biskupom i Propagandom za širenje vjere (franjevci spise namijenjene redovničkim i crkvenim starješinama pišu latinskim, a ponekad i talijanskim). Tužeći se 1651. protiv presizanja bosanskoga biskupa Maravića u Slavoniju, *krstjani od Slavonije* pišu Propagandi bosančicom: *I do sada smo pisali u talijan[ski], a sada pišemo za veće virovanje u naš jezik... I za veće virovanje ozgor rečenoga pisma podpisujemo se našimi rukami* (1945:18). Poslije izгона Turaka bosančica se u Slavoniji vrlo brzo izgubila. I Matija Antun Relković znao je da se u Slavoniji nekoć pisalo bosanskom ćirilicom (i glagoljicom, op. a)¹, ali i to da se u njegovo vrijeme *Slavonija ćirilskom pismu već bila otuđila* i da se ono tada smatralo srpskim, kako se to vidi iz njegovih stihova: *O Slavonče, ti se vrlo varaš, / koji god mi tako odgovaraš: / vaši stari jesu knjigu znali, srbski štili, a srbski pisali, al vi sada nikako ne čete, neg za nemar svakoja mećete* (cit. prema Matić 1945:19). Iako prava prosvjetiteljska

¹ Navedeno se potvrđuje sljedećim stihovima iz Satira: *Pa kad jednoć bijaše u miru / Primi zakon i kršćansku viru, / Imala si knjige i nauke od Ćirila i Metoda ruke; / i joštere svetog Jerolima / Slavonija dosta knjiga ima. / Koji papu rimskog molili su, / Da slavonski vam govore misu / I časove slavonski pjevaju; / — Dalmatinci tog i sad imaju* (usp. Matinović 1996:134–135).

djelatnost u Slavoniji počinje tek poslije izгона Turaka, nema sumnje da su i franjevci i pismeni svjetovnjaci u Slavoniji za turske vlasti poznavali vjersku knjigu. Na to upućuje i prvi kršćanski nauk što su ga isusovci, oslanjajući se na glagoljašku tradiciju izrade početnica, izdali za Slavoniju 1696. i 1697. u Trnavi ćirilicom i latinicom, odmah poslije izгона Turaka, a prije Karlovačkog mira.

III. *Kratka azbukvoica i kratak kerstjanski katoličanski nauk* (1696.)

Kratka azbukvoica i kratak kerstjanski katoličanski nauk (1696.) Petra Kanizija katekizam je otisnut ustavnom bosaničnom (hrvatskoćirilичnom) grafičkom koja je svoj legitimitet dobila u XVI. stoljeću, ali je s obzirom na zemljopisne i socijalno-kulturne dodire, kao i međupismovne utjecaje, na pismo Kanizieva katekizma najviše utjecao (ili mu valjano pripremio put) *Nauk karstianski* Matije Divkovića (od 1611. godine). Tim jasno prepoznatljivim ustavnobosaničnim (hrvatskoćirilичnim) pismom tiskat će se knjige od 1512. godine (hrvatski ćirilичni prvotisk *Dubrovački molitvenik s Petnaest molitava sv. Brigite*, otisnut u Veneciji). Vladimir Mošin u radu *Poljičke konstitucije iz 1620. i 1688.* (1952.) ustanovljuje kako je za ćirilичne tekstove sa zapadnog teritorija uobičajena paleografska oznaka bosančice — pisma osobita tipa koje se razvilo iz bosanskoga srednjovjekovnog brzopisa, a koji je kanoniziran u tiskanim mletačkim izdanjima Matije Divkovića 1611. i drugih godina. Ćirilичno (bosanično) i latinичno izdanje Kanizieva katekizma s početnicom objelodanjeni su pod pokroviteljstvom kardinala i ostrogonškoga nadbiskupa Leopolda Kolonića (1631. — 1707.). Poznato je da je Kolonićeva zauzetost oko katehetske djelatnosti usko povezana s Hrvatima u inozemstvu, kao i s drugim narodnostima na tlu ondašnje Ugarske: Ukrajincima, Rusinima i Rumunjima. O spomenutoj kardinalovoj djelatnosti najbolje svjedoči tiskara koju je u Trnavi osnovao 1634. godine, a koja je prije svega bila namijenjena tiskanju priručne literature bez koje misionari nisu mogli raditi. Prema popisu tiskanih katehetskih knjiga u Trnavi (1634. — 1777.) iz 1931. godine ustanovljuje se da je već 1634. tiskana *Kanizija Petra Abekavica i keršćanski nauk* koja danas nije sačuvana. Godine 1696. objelodanjeno je ćirilичno izdanje istoga nauka s početnicom pod naslovom *Kratka azbukvoica i kratak kerstjanski katoličanski nauk*, a sačuvano je latinичno izdanje (sadržajem podudarno s ćirilичnim izuzmu li se neke ustanovljene sintaktičko-stilističke razlike) iz 1697. godine. Dosadašnji su usamljeni, povremeni i kratki osvrti na ćirilичno i latinичno izdanje knjižice uglavnom pokušavali konstruirati šire povijesne okolnosti u kojima je nastala knjižica, domišljali su se i predlagali mogući priređivači i prevoditelji

izdanja, pretpostavljeni recipijenti, mjesto i broj izdanja te žanrovske osobitosti. Moguće je izlučiti tri različita mišljenja o namjeni *Kratke azbukvice* (1696.): 1. knjižica je mogla biti namijenjena Vlasima u zapadnoj Ugarskoj (današnje južno Gradišće, Burgenland) (Fran Kurelac 1871. u pregovoru *Jački sakupljenih po župah šopronske, mošonjske i železnoj na Ugrih*; Franjo Kuhač 1878., *Među ugarskim Hrvatima*), 2. tiskana je za Bošnjake da bi se potom proširila u Slavoniji (Franjo Emanuel Hoško 1985., *Negdašnji hrvatski katekizmi*), 3. namijenjena je poturskoj Slavoniji koja je, privodeći i posljednje bitke za oslobođenje kraju, sve svoje snage ugradila u vjersku obnovu (Franjo Fancev 1922., *Isusovci i slavonska knjiga XVIII. stoljeća*; Tomo Matić 1945., *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda*). Posljednjim se pretpostavkama o namjeni *Kratke azbukvice* pridružuju i autorice rada, a o tom je suditi i s obzirom na to da je knjižica očuvana u hrvatskim knjižnicama. Već je Vjekoslav Štefanić napomenuo kako se ćirilичni primjerak knjižice nalazi u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (uvidom smo ustanovile kako je latinično izdanje iz 1697. očuvano, ali do ćirilичnoga nismo uspjele doći²). Dalje, jedan primjerak te knjige nalazi se u knjižnici Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (sign. R 784), o čem svjedoči i Alojz Jembrih, a Sveučilišna knjižnica u Grazu također posjeduje primjerak koji je Jembrih dao snimiti na kseroks-kopije i taj je primjerak analizirao (Jembrih 1987./88). Ivan Kukuljević Sakcinski u *Bibliografiji hrvatskoj* (1860.) ističe samo latinično izdanje *Kratka Abekavica i keršćanski navuk. m. ? 1697.* Iz oznake proizlazi da Kukuljeviću nije bilo poznato mjesto izdanja. Slovenac Matija Čop u pismu od 13. siječnja 1832. iz Ljubljane J. Šafariku piše: *Glede na glagolitsko kratko Azbukvico, ki jo ima prof. Zupan, sem se bodisi zmotil bodisi slabo izrazil; to ni trnavski, temveč reški glagolitski tisk (Šimuna Kožičića, A. J.). Samo cirilska Azbukvica je natisnjena v Trnavi* (citirano prema Jembrih 1987./88: 7; usp. Kos — Slodnjak, *Pisma Matija Čopa*, I, SANU, Ljubljana, 1986.). O ometajućoj ulozi *Kratke azbukvice* u utvrđivanju popisa knjiga otisnutih u riječkoj glagoljskoj tiskari piše i Anica Nazor, a sve u prilog osnaženju činjenice o još jednom, manje poznatom, izdanju Kožičićeve tiskare — bukvara. Akademkinja Nazor navedeno potvrđuje i osvrti-

² Referat ravnatelja Zbirke rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu Ivana Kosića s naslovom *Hrvatske ćirilичne knjige u Zbirci rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu* na skupu *Hrvatska ćirilичna baština* 27. studenoga 2012. potvrdio je očuvanost ćirilичne knjižice iz 1696. Kosić je istaknuo kako su među hrvatskim latiničnim i glagoljčnim knjigama, u posebnoj skupini, pohranjena ukupno dvadeset tri naslova, odnosno dvadeset osam primjeraka knjiga tiskanih bosansko-hrvatskom ćirilicom. Knjige potječu iz šesnaestoga, sedamnaestog i osamnaestoga stoljeća, tiskane su u osminkome (octavo, 8°) i šesnaestinskome (sedecimo, 16°) formatu, i to osamnaest u Mletcima, dvije u Rimu, dvije u Urachu te jedna posebnom vrstom ćirilice u Trnavi, u Slovačkoj.

ma J. P. Šafařika 1865. godine u djelu *Geschichte der südslavischen Literatur I* (Prag). Dvije su rasprave Petra Kolendića (*Zadranin Šimun Kožić Benja i njegova štamparija na Reci, Najstariji naš bukvar*) potisnule Šafařikov podatak o glagoljskom bukvaru te iste pretpostavke više nisu bile prihvaćene u znanosti. Kolendić je pak smatrao kako je Šafařik Kožiću pripisao bukvar koji je uistinu otisnut glagoljskim slovima u Veneciji 1527. (kod Andrie Torresania, *Introductorium croatice*). Do toga je — prema mišljenju Kolendića — došlo na sljedeći način:

»Kad je, naime, 7. Novembra 1831. Matija Čop poslao Šafařiku spisak nekih ređih knjiga iz Zupanove biblioteke, spomenuo je i Kanizijev katekizam 'Kratka azbukvica i kratak krstjanski katoličanski nauk', štampan ćirilicom u Trnavi 1696., s napomenom, da je tu knjižicu, od koje je znao i latiničko izdanje, imao Zupan i glagoljicom. Ali je naknadno, u pismu od 13. januara 1832., Čop tu vest nešto malo precizirao, kazao je, naime, da glagoljsko izdanje nije izašlo u Trnavi nego na Reci, a da ga je Zupan poklonio biskupu Maksimilijanu Vrhovcu. Zupan je odista bio kod Vrhovca 1820. godine, tad mu je zbilja i darovao nešto glagoljskih sitnica, koje je negdje u Hrvatskoj i dobavio, pa će, možda, u Vrhovčevu dnevniku, koji na žalost još nije publiciran, biti o tom reći. Ali nastrani, skoro duševno bolesni Zupan, nije se, sigurno, svega dobro sećao. Glagoljska štamparija na Reci, koja je radila samo 1530.—1531. godine, nije, razume se, mogla dati bukvar s prevodom Kanizijeva malog Katekizma, kad je latinski original te knjige izašao prvi put tek godine 1556. Zupan je, naprosto, imao fragmenat glagoljskog bukvara od 1527. pa je, sećajući se Kožićeve misala, mislio da je i on štampan na Reci, ali je Šafařik iz svega ovoga stvorio još jedno izmišljeno izdanje za naše bibliografe: glagoljski bukvar štampan na Reci oko 1531. godine« (citirano prema Nazor 1964:122³).

Rijetki su oni koji su se odvažili koraknuti u složenije pismovne i jezične analize na temelju kojih bi se opravdano moglo zaključivati o namjenu izdanja i pretpostavljenim recipijentima (Jembrih 1987—1988). Svi su se pokušaji imenovanja anonimnoga priređivača i prevoditelja *Kratke azbukvice* (1696.), a potom i *Kratke abekavice* (1697.) zaustavili na Ivanu Gabeliću (1666.—1703.), isusovcu koji u vrijeme objelodanjivanja *Kratke azbukvice* i *Kratke abekavice* djeluje u Trnavi kao vjeroučitelj, propovjednik i ispovjednik, a nadbiskup Kolonić, bez sumnje, u njemu vidi osobu od povjerenja (Korade 1986; Jembrih 1987—1988; Velagić 1999). Ivan Gabelić studije je završio u Italiji, a 1690. godine u Grazu je stupio u Isusovački red. Između 1693. i 1695. godine djeluje u Varaždinu kao propovjednik i katehet, zatim između 1696. i 1699. te od 1703. godine u Budimu kao hrvatski propo-

³ Usp. Anica Nazor, Šimun Kožić Benja i njegova tiskara u istraživanjima Petra Kolendića, *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja* 24:1, 2012., 29—39.

vjednik, katehet i misionar za katolike i pravoslavce (*conciator et operarius illyricus, operarius rascianus*). Ujedno je četiri godine inspektorom i superintendantom župa ostrogonskoga kardinala Kolonića. Pretpostavku da je Ivan Gabelić, rodnom iz Sarajeva, autor (priređivač i prevoditelj) Kanizieva maloga katekizma s početnicom osnažiti može tek analiza grafomorfoloških i ortografskih osobitosti pisma (uzimajući u obzir i karakteristike straničnoga postava u širem smislu) *Kratke azbukvice*.

III.^a O pismu *Kratke azbukvice*⁴

S obzirom na to da je poznato kako su početnice, na tragu prve glagoljične iz 1527. godine (*Introductorium croatice*), bivale gradbenim sastavnicama knjižica katehetskoga i molitvenoga sadržaja, i Kanizieva *Kratka azbukvica* (1696.) ispred kršćanskoga nauka donosi azbučni poredak slova (u velikoj i maloj stilizaciji) i *šlabikovanje* (Matić 1938.) ili *tablicu za sricanje slogova* (Damjanović 2008.). Azbučni slijed slova kojim započinje *Kratka azbukvica* gotovo u cijelosti odražava redosljed i inventar ćirilčnoga (bosaničnoga) slovnog sustava. Azbukva započinje, u velikoj i maloj stilizaciji slova, slovom *a*, drugo je slovo u sustavu slovo *b*, treće slovo *v*, četvrto slovo *g* i tako pretpostavljenim redosljedom do posljednjega (trideset i prvoga) slova azbuke koje u Kanizievu katekizmu predstavlja slovo *šta*. Po azbučnom slovnom inventaru slijedi tablica za sricanje slogova u kojoj se povezuju konsonanti i vokali *a, e, i, o, u* u slogove *ba, be, bi, bo, bu; va, ve, vi, vo, vu; ga, ge, gi, go, gu* itd. Riječ je o 130 kombinacija koje proizvode 25 konsonanata i pet vokala.

Metoda propitivanja opravdanosti naziva *bosančica slavonskoga tipa* za pismo *Kratke azbukvice* iscrpljuje se u pregledu zastupljenih grafomorfoloških i ortografskih osobitosti bosanične grafije. Već je napomenuto kako je *Kratka azbukvica i kratak kerstjanski katoličanski nauk* (1696.) Petra Kanizia oti snuta ustavnim bosaničnom grafijom koja je svoj legitimitet dobila u XVI. stoljeću. Analizu valja otpočeti osobitostima straničnoga postava izdanja, a sve kako bi se posvjedočilo da listovi *Kratke azbukvice* imaju između 22 i 25 redaka, da su njihove stranice numerirane ćirilčnim slovima u svakom vrhu i pod titlom te da su kustode redovne na desnom dnu stranice u vidu početnih slogova (ili riječi) koji se pojavljuju kao najava prvih slogova (ili riječi) na sljedećoj stranici. Uočljiva je i latinska signatura paginacije (latin-

⁴ Napominjemo kako smo analizirale primjerak *Kratke azbukvice* iz 1696. godine koji se čuva u knjižnici Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Usporedbom s izdanjem iz Graza koje je analizirao Jembrih uočene su određene razlike koje svjedoče o dvama različitim izdanjima iz iste godine. Zahvaljujemo kolegici Tamari Runjak, djelatnici Akademijine knjižnice, koja nam je ljubazno pomogla u prikupljanju građe.

ske majuskule s odnosnim brojem lista: A3, A4, A5, B, B2 itd). Azbučni slijed slova kojim započinje *Kratka azbukvica*, kako joj i samo ime tumači usporedi li se s naslovom latiničnoga izdanja *Kratka abekavica* (1697.), gotovo u cijelosti odražava redoslijed i zastupljenost ćiriličnoga azbučnog (slovnog) sustava. Azbukva započinje, u velikoj i maloj stilizaciji slova, slovom *a*, drugo je slovo u sustavu slovo *b*, treće slovo *v*, četvrto slovo *g*, peto slovo *d* i tako pretpostavljenim redoslijedom do posljednjega (trideset i prvoga) slova azbuke koje u Kanizievu katekizmu predstavlja slovo *šta*. U redoslijedu se slova uočava pomicanje slova *šta* na kraj azbuke, a njegovo je očekivano mjesto između slova *ô* (*ôt*) i *c* (*ci*). Može se uočiti i izostanak slova *jat*, kao i postojanje dvaju slova za glas /z/ i glas /i/ [tzv. desetično *i* (*iže*) i osmerično *i* (*i*)]. Prema Jembrihovoju analizi izdanja *Azbukvice* iz Graza izbrojena su ukupno 34 ćirilična slova od kojih nisu sva zastupljena u početnom popisu slova — dvostrukost slova *ôt* (jedno s natpisanim t), dvostrukost slova *č* i bilježenje dvoslova *ja*. Četiri su slova u tzv. pasivnom položaju (*z*, *ï*, *ô*, *č*), a u Jembrihovoju su tablici označeni zvjezdicom. Oni se u tekstu *Azbukvice* ili uopće ne pojavljuju (za slovo *č* u tablici se bilježi samo pojednostavljeno bosanično *č*, a arhaično staroćirilično uistinu se jedino potvrđuje u tekstu) ili se rabe isključivo kao brojevni znakovi (*i*). Zanimljivo je da Jembrih u zbirni slovni sustav ne unosi slovo *ž*, a ono se potvrđuje u pasivnom položaju — samo kao brojevni znak. Daljnja će analiza potvrditi zanimljivost bilježenja slova za glasove /lj/ i /nj/ koji se bilježe kombinacijom slova *l*, *n* i osmeričnoga *i*. Među posljednjim slovima azbuke nalazi se slovo *đerv* koje je u bosanični slovni sustav uvršteno pod glagoljičnim utjecajem i koje u analiziranom katekizmu predstavlja glas /ć/, a rijeđe i glas /đ/⁵. Ne čudi stoga što se nalazi na pretposljednem mjestu u azbuci, a ne očekivano uglavljen između osmeričnoga *i* i slova *k*. Potom slijedi *tablica za bubanje ili sricanje* u kojoj se povezuju konosanati i vokali *a*, *e*, *i*, *o*, *u* u slogove *ba*, *be*, *bi*, *bo*, *bu*; *va*, *ve*, *vi*, *vo*, *vu*; *ga*, *ge*, *gi*, *go*, *gu*; (..); *ča*, *če*, *či*, *čo*, *ču*. Riječ je 130 kombinacija koje proizvode 25 konsonanata i 5 vokala. Tek se u slogovnim kombinacijama pojavljuje slovo *ô* s natpisanim *t*.⁶

⁵ O praksi označivanja glasa /đ/, a od 14. stoljeća i glasa /ć/, slovom *đerv* u bosaničnim tekstovima vidi Zelić-Bučan 2000:32; Žagar 2009:203.

⁶ Na naleđini natpisnoga lista *Abekavice* otisnuta su pak velika i mala početna slova (A, B, C, D, E, F, G, Gy, H, I, K, L, Ly, M, N, Ny, O, P, R, S, T, V, W, X, Y, Z. a, b, c, d, e, f, g, gy, h, i, k, l, ly, m, n, ny, o, p, r, l, t, u, w, x, y, z), a potom i *složenje slovâ*, tj. vezanje konsonanata s vokalima (*ba*, *be*, *bi*..). Tu je novost kombinacija: *qua*, *que*, *qui*, *quo*, *quu*. Neke osobitosti u odnosima slovo : fonem ovdje su: bilježenje palatalnih suglasnika /lj/, /nj/, /đ/ kombinacijom dvaju znakova (*gy*, *ly*, *ny*), bilježenje istih glasova jednim znakom, ali onim koji je u latinskom jeziku imao drugu glasovnu vrijednost (*x*).

S obzirom na to da je ranije istaknut osnovni istraživački zadatak čini se opravdanim ustrajati na analizi slovnoga inventara, koji i dalje pripada grafetičkoj (i grafemičkoj) razini opisa, i to prema morfološkoj raznolikosti pojedinih slova (područje tradicionalne paleografije), ali i povremenoj slovnoj višestrukosti prema jednom fonemu. Za identifikaciju bosaničnih pismovnih osobitosti u tom je smislu osobito značajna morfologija, pozicija (i glasovna vrijednost) slova *đerv*, *č*, *u*, kao i odnosi slova *i* i *iže*, *orv* i *ôtv*, *jat* i *ja* (te pretpostavljenih refleksa) i sl. (usp. Žagar 2008:705). Kako se eksplikacija poretka slova u bosaničnoj azbuci Kanizieva katekizma već dotaknula određenih grafomorfoloških i ortografskih posebnosti bosančice, čini se opravdanim ovdje ukazati na još neke što se primjećuju u Kanizievu katekizmu. Posve je jasno da u sustavu više nema onih slova za koje nema ni glasova pa tako u predlošku ne nalazimo slova za poluglase (*jur* i *jer*), kao ni slova za nazalne samoglasnike. Zanimljivo je uočiti kako su u izdanju *Azbukvice* koje se čuva u Grazu ipak pronađena dva tvrda poluglasa na kraju riječi, i to: na prvoj stranici u riječi *jestv* i na četvrtoj stranici u riječi *Duhrv*. U primjerku iz Akademijine knjižnice na kojem je rađena naša analiza te su riječi zabilježene bez poluglasa. Uočava se za bosančicu karakteristična reducirana uporaba slova *ôt* u prijedozima/prefiksima *ôd-* i *ôt-* (te u riječi *otac*). Zanimljivo je da azbučni slijed ne bilježi slovo *želo*, iako se ono potvrđuje na naslovnoj stranici katekizma gdje je bosaničnim slovima ispisana godina izdanja (1696.), a slovo nosi očekivanu brojevnju vrijednost šest.⁷ Od grafomorfoloških osobitosti valja izdvojiti i za bosančicu karakteristično pojednostavljeno bilježenje slova *č* (ali koje se ne može potvrditi u tekstu, već samo u početnoj slovnoj tablici) i bilježenje slova *u* okomitom ligaturom (koja je nastala spajanjem slova *o* i slova *î* (*ižica*) u dvoslov). Primjećuje se i kitnjast oblik desetičnoga *i* koje ima tri paralelne prečke na okomitoj ravnoj liniji, ali valja napomenuti da se ono rabi samo za označavanje brojevnje vrijednosti.⁸ Pomnije promatranje ponuđenoga slovnog sustava *Azbukvice* upućuje na nove kombinacije za označavanje palatalnosti konsonanata /l/ i /n/, zasigurno drugačije, ako ne i spretnije, nego u Matije Divkovića. Riječ je o svezicama slova *l + i* za /lj/ te *n + i* za /nj/

⁷ Kada slova imaju brojevnju vrijednost, bilježe se s natpisanom titlom: slovo *a* (pod titlom) — broj jedan, slovo *v* (pod titlom) — broj dva, slovo *g* (pod titlom) — broj tri itd. Oznaku tisućica i dalje nose jedinice — primjerice ćirilično slovo *a* pod titlom ima brojevnju vrijednost 1000. Slovo *h* ima brojevnju vrijednost 600. Slovo *thita* ima brojevnju vrijednost 90 (novost), ali i 9 (broj stranice). Slovo *ž* ima brojevnju vrijednost 6. Benedikta Zelić-Bučan ustanovila je da brojevnju vrijednost 90 ponekad nosi još jedno slovo preuzeto iz grčkoga alfabeta. Riječ je o slovu *ksi* s brojevnjom vrijednosti 90 u jednom dokumentu iz Poljica (2000:35).

⁸ Benedikta Zelić-Bučan pronašla je vrlo sličan oblik kitnjastoga desetičnoga *i* u spisima iz Poljica (2000:35).

(slično u Jambrešićevu rječniku iz 1742. i prvoj tiskanoj kajkavskoj gramatici iz 1783.). Važno je napomenuti da je pritom slovo *i* pismovni odvjetak glasa /j/ (poznato je naime da se slovom *i* bilježilo /i/, ali i /j/ i /ji/), pa je uistinu riječ o kombinaciji *l + j* i *n + j*. Da je pisar u bilježenju slova *lj* i *nj* imao na umu izgovorne inačice slova, svjedoče i česte pogreške poput *njh* /njih/ (5), *njma* /njima/ (7) gdje se očito glasovna skupina /ji/ zapisala slovom *i* nakon /nj/. Navedeno bi se moglo protumačiti kao svojevrsno nastavljanje staroslavenskoga grafemskog načela prema kojem se umekšanost /lj/ i /nj/ bilježila slijedećim mekim vokalom. U *Azbukvici* se potvrđuje i slovo s dvjema glasovnim vrijednostima pa se glasovi /č/ i /đ/ bilježe istim slovom — *đervom*.⁹ Primjera osobite *slovne homonimije* u *Azbukvici* ima napretek: *Kolonić* (naslovna), *govoreći* (3), *rođen* (6), *side* (6), *uziđe* (6). Iako su posebni znakovi za dvoglas /je/ i /ja/ u bosančici vrlo rijetki pa i posve napušteni, u Kanizievu se katekizmu potvrđuje poseban znak za dvoglas /ja/ (u riječi *kerstjanski*, ali samo dvaput i to u naslovnim sekvencijama). Osim toga, slovom *i* bilježi se i glas /j/ te glasovna skupina /ji/. Ta je funkcija dakako pozicijski uvjetovana. Ako se *i* pojavljuje na početku riječi, ima glasovnu vrijednost /j/: *Iezik* /Jezik/ (naslovna stranica), *Iesili* /Jesi li/ (1), *Iest* /Jest/ (1), *Iedinstvo* /Jedinstvo/ (1), *iedno* /jedno/ (2), *iere* /jere/ (2). Slovom *i* bilježi se glas /j/ i u međuvokalnoj i postvokalnoj poziciji: *viruie* /viruje/, *koiasu* /koja su/, *Troistvu* /Trojstvu/, *koia* /koja/ (2), *Otaistva* /Otajstva/ (3), *Maiku* /Majku/ (5), *broi* /broj/ (7), *tvoi* /tvoj/ (8). Glasovna skupina /ji/ također se mogla bilježiti slovom *i*: *koi* /koji/ (1), *boži* /božji/ (2), *stoi* /stoji/ (5), *koim* /kojim/ (5), *zataiti* /zatajiti/ (13). Svakako se potvrđuje i hijatsko intervokalno /j/ koje se ne bilježi, ali se njegov izgovor pretpostavlja: *Kanizia* (naslovna stranica), *nie* /nije/ (1), *stoi* /stoji/ (1), *zlameniu* /zlameniju/ (1), *Mariu* /Mariju/ (5), *Božiu* /Božiju/ (5). Karakteristična osamnaestostoljetna nesigurnost u razlikovanju glasova /č/ i /ć/ prepoznaje se i u *Kratkoj abekavici* (1696.), doduše u samo jednoj potvrdi: 3. lice jd. aorista *reće* (bilježenje *đervom*) umjesto *reče* (20).¹⁰ Kada je o refleksu jata riječ, u *Azbukvici* je dosljedan ikavski izgovor u dugim i kratkim slogovima: *vira*, *rič*, *vrime*, *livo*, *grih*, ali *pet die-lah*. Konsonantski skup /št/ u tekstu je označen slovom *šta*, a gdje gdje na-

⁹ Ista ozvučenja *đerva* poznaje i Divković. Herta Kuna kod Divkovića u vezi s *đervom* primjećuje da je riječ o specifičnosti srednjovjekovne bosansko-hercegovačke grafije koja je unesena u Divkovićevu bosančicu, a budući da je u pitanju narodni jezik, frekvencija slova *đerv* morala je biti uvećana, osobito s obzirom na sinkretizam mekog para afrikata /č/ i /đ/ (usp. Kuna 1977:153–166 prema Damjanović 2004:195–196).

¹⁰ Odnos *cs* i *ch* (*csaranye*, *charanye*) u *Abecevinci* (HAZU, mali priručnik za poučavanje u čitanju koji se sastoji od samo dvaju listova formata 14 x 8 cm, isusovačko podrijetlo potvrđeno naznakom štamparije na dnu četvrte stranice: Pritiskano u Beču kod s. Ane). Usp. Matic 1938:103–107.

lazimo i slovnu skupinu *št* (kao *š + t*): *Pripočovanoga* (naslovna stranica), *čo* (1), *ničamanje* (2). Stanovitu dvojbu u transkripciji predstavlja slogotvorno *r* koje je u *Azbukvici* uvijek popraćeno slovom *e*. Pitanje je treba li taj slijed ozvučiti kao samoglasničko (vokalno) *r* ili kao glasovnu skupinu *er*? Ignacije Szentmartony u prvoj tiskanoj kajkavskoj gramatici (1783.) preporučuje da se u izgovoru *e* gotovo i ne treba čuti. Isto tvrdi i Slavonac Ignjat Alojzije Brlić (1833.). Slogotvorno *l* zamijenjeno je s *u*. Intermedijalno je *jd* očuvano (*dojdi*). Prisutan je i rotacistički oblik *more se*, inicijalni skup *hv-* zamijenjen je s *f-* (*ufaćen, faliti*, ali jednaput i *hvala*). Skupovi *mn-* i *zn-* u *Azbukvici* su *ml-* i *zl-* (*mloga, zlamenija*) (usp. Jembrih 1987–1988).

Prihvati li se teza da je Ivan Gabelić, rodnom iz Sarajeva, isusovac i najbliži Kolonićev suradnik, autor (prevoditelj) Kanizieva maloga katekizma s početnicom, onda grafomorfološke i ortografske osobitosti pisma *Kratke azbukvice* (a i jezične osobine – bosanski razgovorni idiom, štokavska ikavica) svjedoče o snažnom utjecaju grafije prvih Divkovićevih ustavnobosaničnih tiskovina (od 1611. godine), ali i novim grafijskim rješenjima (ogledanima ponajprije u bilježenju palatalnih /lj/ i /nj/).

* * *

Grafomorfološka i ortografska analiza pisma *Kratke azbukvice* potvrđuje kako je riječ o ustavnom bosaničnom pismu koje se tek prigodno (i vrlo oprezno) može nazvati *bosančicom slavonskoga tipa*. Riječ je o svojevrsnom terminu indikatoru koji je Marko Kosor još 50-ih godina XX. stoljeća oblikovao pišući o rukopisnoj bosančici Jakobovićeve *Dikcionara* koji je nastao na slavonskom tlu 1710. godine. Tomu u prilog svjedoče i za bosančicu nove kombinacije pri označivanju palatalnosti konsonanata /l/ i /n/ koje su bjelodano drugačije, ako ne i spretnije, od rješenja u Divkovićevim bosaničnim izdanjima. Riječ je o svezicama slova *l + i* za glas /lj/ te *n + i* za /nj/. Pridruže li se istaknutim pismovnim karakteristikama *Kratke azbukvice* i jezične osobitosti “bosanske” štokavske ikavice utemeljene na narodnom govoru, kako to sugerira Josip Vončina (1988), čini se opravdanom pretpostavka da je Ivan Gabelić, rodnom iz Sarajeva, isusovac i najbliži Kolonićev suradnik, autor (priređivač i prevoditelj) *Kratke azbukvice* te da su na njegova jezična i pismovna rješenja prirodno i obilato utjecala bosanična izdanja Matije Divkovića počevši s *Naukom karstianskim* iz 1611. godine.

IV. Bosančica u prepisci slavonskih franjevaca XVII. i XVIII. stoljeća

Da su slavonski franjevci neotuđivim dijelom Redovničke provincije Bosne Srebrne, najjače katoličke crkvene organizacije na periferiji turske vladavine od Jadrana do Budima, poznato je jednako koliko i činjenica da se njihovim posredstvom bosančica kao funkcionalno pismo uglavila i u Slavoniji (Matić 1945:18). Zbiru posvjedočenih bosaničnih spomenika – listine *domaćih ljudi* iz XVII. stoljeća, prepiska s domaćim i stranim zapovjednicima u doba ratova za oslobođenje Slavonije od Turčina, prepiska s crkvenim vlastima izvan Slavonije (redovnički i crkveni starješine, zagrebački biskupi, bosanski biskupi, Propaganda) – moguće je pribrojiti i pismo bosanskoga biskupa Nikole Ogramića Požežanina slavonskom svećenstvu iz 1698. godine.

Franjevac Nikola Ogramić Požežanin bosanskim je biskupom imenovan 1669. godine, a Sveta Stolica izbor je potvrdila 1671. godine. Biskupsku je službu obavljao u Bosni i srednjoj Slavoniji. Polagao je pravo na vlast u Slavoniji ispred beogradskoga biskupa Mateja Benlića, a za prevlast se nad slavonskim župama borio i sa zagrebačkim biskupom, čijim je predstavnikom u Slavoniji bio fra Luka Ibrišimović Sokol. Požežanin Ogramić ulazi dakle u upravno ustrojstvo Bosne Srebrene najprije 1655. kao tajnik Provincije, a 1658. postaje provincijal. Nikola Ogramić vršio je od 1669. biskupsku vlast i službu u srednjoj Slavoniji. Borba za prevlast nad slavonskim župama završila je 1701. godine presudom metropolitanskog suda i kralja Leopolda po kojoj je Zagrebačkoj biskupiji pripalo područje na istoku sve do Petrijevac, Drenja, Levanjske Varoši i Lukačeva Šamca¹¹ (usp. Hoško 2012).

Radoslav Lopašić objavio je povijesnu građu za Slavoniju XVII. stoljeća prikupljenu u arhivima Nadbiskupije i tadašnje JAZU u Zagrebu, te u

¹¹ Odlukom Kongregacije još 21. prosinca 1650. godine određeno je da slavonske župe Požega, Ratkov Potok, Garčin i Selci pripadaju bosanskom biskupu Maraviću. Od 1650. do 1660. godine biskup Maravić imao je pravo vršiti biskupsku vlast u srednjoj Slavoniji, ali to nije mogao provesti jer ga tamošnji franjevci i vjernici nisu htjeli priznati svojim biskupom. Od 1651. do 1658. godine biskupsku vlast na tom području vrši beogradski biskup Matej Benlić. Kad mu je Sveta Stolica to zabranila, slavonski su franjevci priznali zagrebačkog biskupa za svoga crkvenog poglavara, a koji je fra Petra Nikolića imenovao svojim vikarom za Slavoniju 1658. godine. Za vrijeme sedisvakancije (prazne stolice) između 1660. i 1669. godine u Bosanskoj biskupiji i srednja je Slavonija bila bez biskupske službene vlasti. Tada je zagrebački biskup sebi prisvajao pravo na srednju Slavoniju i ondje imao dva vikara: spomenutog fra Petra Nikolića i beogradskog biskupa Benlića, ali se ne zna sigurno jesu li oni na tom području vršili vlast umjesto zagrebačkog biskupa. Usp. Dević 1999:9–20.

arhivu zajedničkoga Financijskog Ministarstva u Beču, a i iz nekih privatnih zbirka. Lopašić je već u uvodnim napomenama istaknuo kako se iz korpusa izdvaja osobito zanimljiva prepiska glasovitoga fratra i narodnoga junaka Luke Ibrišimovića, koju je kao biskupski vikar Požege kroz više od 20 godina (1675. – 1698.) ostvarivao sa zagrebačkim biskupima, i to ne samo o crkvenim pitanjima već i o svim važnijim događajima u Slavoniji. Zbirci su pribrojena i mnogobrojna pisma bosanskoga biskupa Požežanina Nikole Ogramića, prozvana od Olova (*Plumbeus*), koji je u Bosni neko vrijeme bio gvardijanom. Lopašić dalje ističe kako su gotovo sva pisma bosanskoga biskupa u vezi s prisvajanjem čitave Slavonije i Unskih predijela Bosanskoj biskupiji. Lopašić je dalje slobodno zaključio i kako *Sva biskupova pisma odavaju mrzku ćud strastvenoga čovjeka, silnika i lakomca, koji težaše samo za vremenitim dobitkom* (Lopašić 1902:8).

U zbirci se nalazi popriličan broj pisama za koje je naznačeno da su u izvorniku pisana bosančicom, a originalima se nerijetko gubi trag. Izdvajamo tek neke slavonske spomenike koji svjedoče o uporabnoj vrijednosti bosančice:

1. Pismo LXXVI. U Cerniku 1688. septembra 17. Biskup bosanski piše gvardijanu Velikanskomu, da pazi na sve, što je biskupsko, da ne pogine. (...) Izvornik pisan bosanskom ćirilicom. Pokojni R. Lopašić nije naznačio gdje je original. Zato ga ne možemo kontrolirati, te priopćujemo doslovce njegov prijepis učinjen latinicom (Lopašić, 1902:84).
2. Pismo LXXVII. U Beču (?) 1688. Biskup Nikola Ogramić pozivlje gvardijana požeškoga Ivana Pinotića, da se brine za pobiranje desetine, koju ima svatko dati. (...) Izvornik pisan bosanskom ćirilicom, a pismo zapečaćeno biskupskim pečatom. Pokojni R. Lopašić nije naznačio, gdje je original. Zato ga ne možemo kontrolirati, te priopćujemo doslovce njegov prijepis učinjen latinicom (Lopašić, 1902:84–85).
3. Pismo LXXIX. U Požegi 1689. augusta ? Fra Ivan Pinotić, župnik Požeški preporučuje pukovniku Janku Makaru svojega rodjaka Marina Hunalića, zapovjednika slavonskih četa.

Illustrissime doimne, patrone mihi colendissime. Hotio sam pisat vašemu gospostvu prisvitlomu diački ali talianski, ali se boim, da ne bude sumlje od obidvi strane, zato materinskim iezikom pišem, kako mora svak razimiti ono, što se piše (istaknule autorice); a ne pišem drugo, nego molim kako moga patronuša vazda dragoga i priatelja sarčanoga, da mi budete dobri... Izvornik pisan bosančicom u arhivu JAZU: Croatica a. 1689. (Lopašić, 1902:87–88).

Pismo koje ovdje donosimo u izvornoj transliteraciji također je potvrđeno među Lopašićevim slavonskim spomenicima XVII. stoljeća. Premda mu original ne nađosmo u Biskupskome arhivu u Đakovu (a ni u arhivskom fondu Franjevačkoga samostana u Požegi), odlučile smo uvrstiti odabrano pismo jer smo fotografiju izvornika pronašle u knjizi Petra Đor-

đića *Istorija srpske ćirilice* (1971:478) te smo držale prigodnim i potrebnim pismo priložiti redu spomenika koji u našoj *šetnji kroz slavonsku povijest* svjedoče o životu bosančice. Valja napomenuti da je riječ o karakterističnoj brzopisnoj bosančici za koju je i Stjepan Damjanović istaknuo: »Moji ovlašni pogledi na tekstove pisane u Slavoniji nisu otkrili grafijske posebnosti koje bi tu ćirilicu razlikovale od one bosanskoga tipa, ali je sve pre-slabo poznato da bismo jako čvrsto zaključivali« (2012:6). I naši su početni uvidi u pismo osnažili tvrdnju kako nema grafomorfoloških i ortografskih posebnosti te kako se termin *bosančica slavonskoga tipa* može uporabiti tek prigodno i s oprezom. Potvrđuju se posve karakteristične osobitosti bosaničnoga brzopisa: slovo *đerv* za glasove /ć/ i /đ/ (*posvećeno, osuđenja*), nespojeno pisanje slova *k* (*Anatematnika*), pojednostavljeno pisanje slova *č* (*Zagrebčana*), polegnuto pisanje slova *b* (*ako bi*), bilježenje palatalnih /lj/ i /nj/ kombinacijama slova *đerv + l*, *đerv + n* (pr. *ulje, pomnjom*; osobitost bosanskih tekstova), bilježenje ligaturnoga *u* (*napunite*) itd.

U priložima donosimo fotografiju izvornika preuzetu iz knjige Petra Đorđića *Istorija srpske ćirilice*, a u nastavku je teksta ponešto izmijenjena — ispravljena — latinična transliteracija u odnosu na transkripciju Radoslava Lopašića (1902:140).

CXXIX. U Djakovu 1698. aprila 21. Biskup bosanski poručuje fratrom u Velikoj, da glede svetoga ulja i u takovih stvarih ne slušaju zagrebačkoga anatematnika, ako bi koji vražji sin na vikarstvo pošao u mjesto pok. Ibrišimovića.¹²

Latinična transliteracija (usp. Lopašić 1902:140)

Presbiteri in Christo dilectissimi! Evo vam ulje s(ve)to ovoga godiča 1698., posvećeno ovdi

u našoi katedraloi, koje mi vami šaljući s pomnjom, pod teške pokore da ga i vi s pravom pomnjom primite, i staro izžegavši, va škole vaše svim novim napunite, a svarhu svega pod osuđenja dušah vaših. Anatematnika Zagrebčana u takvi stvari da ni čitite ni za čim maritate, Osobito ako bi koi vražji sin na nji

vikarsstvo pošao, ili se njime imenovao, ili za njega ikakovim putem arvao.

De verbo ad verbum

Iz Diakova na veliki četvrtak 1698.

Ex suo originali

rtak 1698.

Visa digna poteris aliquis

Fra Nikola Požežanin

Bosnensis perlegere coram

biskup bosanski.

N(icolao?) D(iacovensi?) f(ratre?) et R(everendo?)¹³

¹² U Lopašićevu je radu naznačeno da je izvornik pisan ćirilicom, ali nije naznačeno gdje se nalazi.

¹³ Zahvaljujemo prof. dr. sc. Mirjani Matijević Sokol s Filozofskoga fakulteta u Zagrebu na srdačnoj pomoći prilikom čitanja zaključnoga dijela pisma s podacima o pot-

V. Ja koji poznajem slova.. ili rađanje prosvijećene Slavonije

Danas je posve jasno da alfabetska pisma (u užem smislu), koja su ostvarila najužu vezu s jedinicama jezika, stupaju u složene (među)odnose s izvanpismovnom i izvanjezičnom stvarnošću te da se u znakovnu njihovu strukturu upisuje kulturna i ideološka slika društva kojemu ono služi (Lukić—Babić Sesar—Blažević Krezić 2012:23—66). Ako nam je poznato (a i ranije istaknuto) da je u paleoslavističkim (paleokroatističkim) znanstvenim krugovima srednjovjekovna Slavonija prepoznana kao još jedna hrvatska *loci credibilia*, bolje reći središte glagoljske pismenosti i kulture, pri čemu neprestano na umu valja imati dinamičnu i dvosmjernu glagoljčno-ćirilčnu komunikaciju od samih početaka slavenske pismenosti, tragovi su ćirilčne pismenosti u Slavoniji jednako prirodni koliko i očekivani (nećjelovit ćirilčni grafit i ćirilčna slova glagoljčnih natpisa na požeško-brodskom dijelu Slavonije). Iz postojećih se međupismovnih utjecaja, ali i na temelju njih, dadu izvesti i zaključci o komunikaciji, živoj struji i mijeni utjecaja između dvaju prostora suživljenih u jedan kulturni organizam — bosanskoga i slavonskoga!

Tomu je tako i u XVII. i XVIII. stoljeću kada je Slavonija dijelom Franjevačke redodržave Bosne Srebrene, a kao prostor koji je netom uzmaknuo (ili još nije) pred turskom silom. Nakon višestoljetnoga i posvemašnjega potiranja u Slavoniji su se sasvim nastanili neimaština, bolest, vjerska, kulturna i svaka druga zaostalost obilježena nepismenošću. Pisana je produkcija toga vremena neminovno imala tim prilikama biti obremenjena. Uvjeti su to u kojima se katehetičko i molitveničko štivo ne rađa iz dokonosti ili čiste inspiracije, već iz krajnje nužde. Riječ je o štivu koje je zaostalog slavonskog čovjeka moralo, poput istinskoga hibridnog fenomena, istovremeno opismenjivati, poučavati kršćanskom nauku i molitvi, upoznavati s kultovima svetaca i svetica, tumačiti križni put, a sve jezikom, pismom i stilom koji je prepostavljenom čitatelju svejednako blizak — *naški* ili *narodni*. Rukopisni latinično-bosanični *Dikcionar* Matije Jakobovića iz 1710. godine, *Kratka azbukvica i kratak kerstjanski katoličanski nauk* iz 1696. godine te pismo Nikole Požežanina iz 1698. godine skroman su, no posve rijedak i dragocjen bosanični prilog kulturnom, vjerskom i svakom drugom oporavku poturske Slavonije.

pisniku, dataciji i izvatku originala na latinskom jeziku. Mirjana Matijević Sokol predložila je i razrješenje sigli s imenom i atributima autora pisma. Predložen je i posve radni prijevod konstrukcije: *Od riječi do riječi, iz svoga izvornika činilo se dostojnim pročitati na bosančici* (istaknule autorice).

Literatura

- Damjanović, Stjepan. 2012. Hrvatska ćirilичna baština u povijesti hrvatske kulture i njezino mjesto u hrvatskoj filologiji. *Hrvatska revija* 12:4. Matica hrvatska : Zagreb. 4–7.
- Damjanović, Stjepan. 2004. *Slovo iskona*. Matica hrvatska : Zagreb.
- Damjanović, Stjepan. 2008. Tri najstarije hrvatske početnice. *Hrvatski* 5:2. Zagreb. 9–21.
- Dević, Antun. 1999. Uvodni tekst. *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* 5. Zagreb. 9–20.
- Đorđić, Petar. 1971. *Istorija srpske ćirilice. Paleografsko-filološki prilozi*. Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije : Beograd.
- Fancev, Franjo. 1953. *Građa za povijest književnosti hrvatske*, knj. XII. JAZU : Zagreb.
- Fancev, Franjo. 1922. Isusovci i slavonska knjiga XVIII. stoljeća. *Jugoslavenska njiva* 6:3. Zagreb. 181–193.
- Hercigonja, Eduard. 1994. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Matica hrvatska : Zagreb.
- Horvat, Rudolf. 1939. *Kultura Hrvata kroz 1000. godina*. Zagreb.
- Hoško, Franjo Emanuel. 1985. *Negdašnji hrvatski katekizmi*. Zagreb.
- Hoško, Franjo Emanuel. 2012. Požeški franjevci kao promicatelji crkveno-upravne samostalnosti Slavonije u tursko vrijeme. Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi, 1. Požega. 57–76.
- Izvoještaj o konzervatorsko-restauratorskim radovima koji su izvedeni na unutarnjim zidovima crkve sv. Demetrija u Brodskom Drenovcu u tijeku 1992.*, Zagreb, ožujak 1993.
- Jembrih, Alojz. 1987./88. Kratka azbukvica (1696.). Prilog povijesti hrvatskih početnica. *Vrela i prinosi* 17. Zagreb. 3–51.
- Jembrih, Alojz. 1988. Kratka azbukvica iz 1696. godine. *Književni jezik* 4. Sarajevo. 199–213.
- Korade, Mijo. 1986. Križanićevo školovanje kod isusovaca u Grazu. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 14. Zagreb. 275–284.
- Kos, Janko, Anton Slodnjak. 1986. *Pisma Matija Čopa I*. SANU : Ljubljana.
- Kosor, Marko. 1957. Najstariji slavonski dicionar. *Rad JAZU* 315. Zagreb. 5–28.
- Kranjčev, Branko. 1997. Dva zanimljiva stara grafita na crkvi svetog Martina u Martinu. *Našički zbornik* 3. Ogranak Matice hrvatske u Našicama : Našice. 170–174.
- Kratka abekavica i kratak krstjanski i katoličanski nauk*, Trnava, 1697.

- Kratka azbukvica i kratak kerstjanski katoličanski nauk*, Trnava, 1696.
- Lopašić, Radoslav. 1902. Slavonski spomenici za XVII. viek. Pisma iz Slavonije u XVII. vieku (1633.—1709.). Priobćio u sjednici filologijsko-historijskoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 28. studenoga 1891. *Starine* 30. JAZU : Zagreb. 1—176.
- Lukić, Milica, Tena Babić Sesar, Vera Blažević Krezić. 2012. Filozofsko-simbolički ustroj glagoljskog pisma prema formuli božanskoga tetrakisa. *Lingua Montenegrina* V/2:10. Podgorica. 23—66.
- Lukić, Milica. 1998. Uvod u problematiku glagoljaštva u Slavoniji. *Jezikoslovlje* 1:1. Osijek. 80—88.
- Martinović, Ilija. 1996. Slava va višnjih Bogu. O glagoljici, bosančici i starohrvatskom jeziku. *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Vinkovci* 13. Vinkovci. 133—164.
- Matić, Tomo. 1938. »Abecevice« iz XVIII. vijeka za analfabeete u požeškom kraju. *Vrela i prinosi* 8, 103—107.
- Matić, Tomo. 1945. *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda*. Zagreb.
- Mošin, Vladimir. 1952. Poljičke konstitucije iz 1620. i 1688. godine. *Radovi Staroslavenskog instituta* 1:1. Zagreb. 175—206.
- Nazor, Anica. 1964. Kožičićev bukvar. *Slovo — časopis Staroslavenskoga instituta* 14. Zagreb. 121—128.
- Nazor, Anica. 2012. Šimun Kožičić Benja i njegova tiskara u istraživanjima Petra Kolendića. *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja* 24:1. Rijeka. 29—39.
- Paun, Milan, Mateo Žagar. 2004. Slavonski glagoljski natpisi. Glagoljica i hrvatski glagolizam. *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50 obljetnice Staroslavenskog instituta*. Ur. Marija-Ana Dürriegl, Milan Mihaljević, Franjo Velčić. Zagreb—Krk. 271—284.
- Putanec, Valentin. 1977. Prva pojava natpisne glagoljice iz 11—12. stoljeća na području sjeverne Hrvatske. *Vjesnik Muzeja Požeške kotline* 1. Slavon-ska Požega. 69—73.
- Strohal, Rudolf. 1912. *Kratak osvrt na hrvatsku glagolsku knjigu*. Zagreb.
- Štefanić, Vjekoslav. 1938. Jakov Ledesma i njegov »Nauk karstianski« (1583.). Uvod napisao i tekst priredio Vjekoslav Štefanić. *Vrela i prinosi. Zbornik za povijest isusovačkoga reda u hrvatskim krajevima*. Posebno izdanje br. 2. Sarajevo.
- Velagić, Zoran. 2000. Nekoliko vidova prosvjetnog rada na hrvatskom sjeveru osamnaestog stoljeća. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 17. Zagreb. 111—131.

- Vončina, Josip. 1988. *Jezična baština*. Književni krug : Split.
- Zelić-Bučan, Benedikta. 2000. *Bosančica ili hrvatska ćirilica u srednjoj Dalmaciji*. Split.
- Žagar, Mateo. 2008. Grafetičke posebnosti tekstova istočne grane hrvatskoga glagoljaštva (na primjeru Grškovićeve i Mihanovićeve odlomka apostola). *Slovo — časopis Staroslavenskoga instituta* 56/57. Zagreb. 695—708.
- Žagar, Mateo. 2007. *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Matica hrvatska : Zagreb.
- Žagar, Mateo. 2009. Hrvatska pisma u srednjem vijeku. *Povijest hrvatskoga jezika* 1. *Srednji vijek*. Ur. J. Bratulić i drugi. Croatica : Zagreb. 107—219.

Tracing the Croatian cyrillic heritage in Slavonia

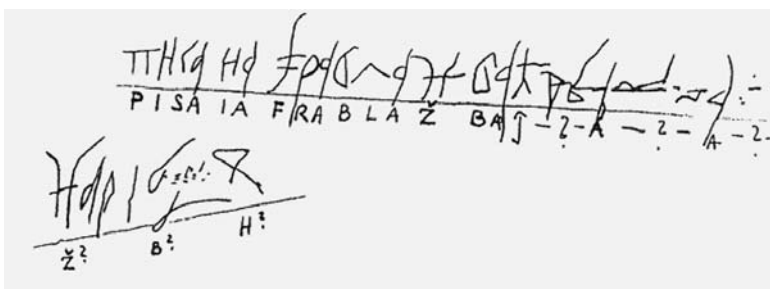
Abstract

The paper analyzes the representation of monuments written in the Croatian cyrillic (Bosnian cyrillic) script in Slavonia — from the first medieval witnessed and secondarily preserved graphemes and graffiti (Martin, Subocka, Brodski Drenovac) to the complete catechisms, dictionaries and letters of the 17th and 18th century. The aim is to examine the distribution, functionality and peculiarity of Croatian cyrillic (Bosnian cyrillic) script in Slavonia (especially in terms of primers, the ABC books: *azbukvica*, *abekavica*, *abecevetica* etc.). It is also important to establish the reasons why there has been a rapid, decisive and final preponderance of Latin alphabet in the given period. The adequacy and validity of the name *Slavonic type of the Bosnian cyrillic script* will be examined through grapho-morphologic and orthographic peculiarities of the cyrillic script in the documents that are considered to be witnesses of the cyrillic literacy in Slavonia, e. g. *Kratka azbukvica i kratak kerstjanski katoličanski nauk* (1696.). Brief analysis of the graphemes in *Kratka azbukvica* will also contribute to proving whether Ivan Gabelić, Jesuit who was a chaplain, preacher and confessor in Trnava at the end of the 17th century, translated and edited cyrillic catechism *Kratka azbukvica*. The Latin transliteration and brief analysis of Nichola Ogramić's letter (Nikola Ogramić Požežanin became Bosnian bishop in the 1669. and he had an episcopal authority and the ministry in central Slavonia) will also be presented. It is important to mention that *Kratka azbukvica* has a different way of writing the voices /lj/ and /nj/ (atypical for Bosnian cyrillic script): combination of letters *l* and *i* for voice /lj/ and *n* and *i* for voice /nj/.

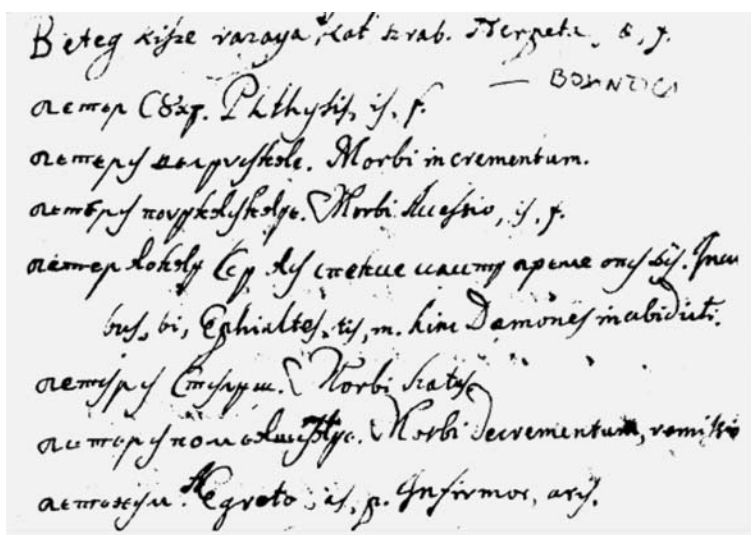
Ključne riječi: Slavonija, ćirilica, *Kratka azbukvica i kratak kerstjanski katoličanski nauk* (1696.), *Dikcionar fra Matije Jakobovića* (1710.), pismo Nikole Ogramića (1698.)

Key words: Slavonia, Cyrillic script, *Kratka azbukvica i kratak kerstjanski katoličanski nauk* (1696.), *Matija Jakobović's Dikcionar* (1710.), *Nikola Ogramić's letter* (1698.)

Prilozi

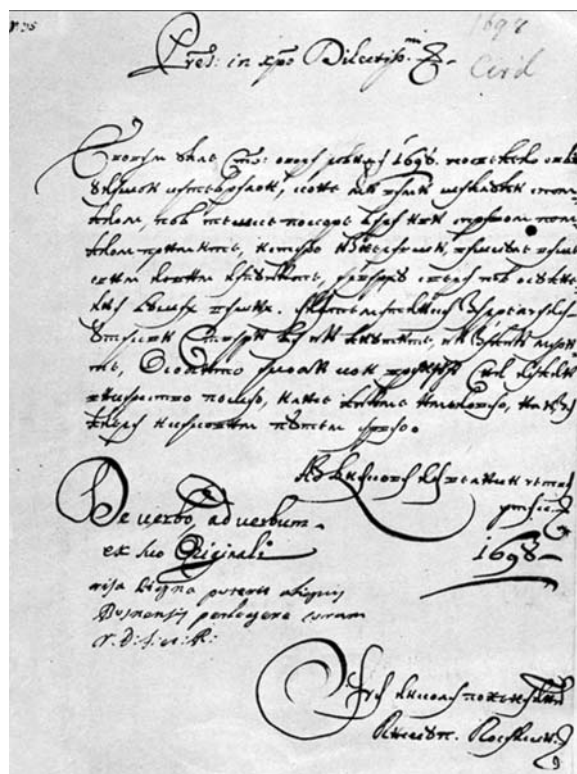
Slika 1. Hrvatskoćirilčni zapis na crkvi Sv. Martina u Martinu

Slika 2. Bosančica slavonskoga tipa u *Dikcionaru* (1710.) fra Matije Jakobovića

Slika 3. Kratka azbukvica i kratak kerstjanski katoličanski nauk (1696.),
Knjižnica Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb.

Slika 4. Pismo Nikole Ogramića Požežanina iz 1698. godine.